

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

ПАВЛЕНКО Юрій Віталійович

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ**

09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ — 1996

AB 35.337

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі глобальних проблем сучасної цивілізації Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.

Науковий консультант — академік НАН України
ПАХОМОВ Юрій Миколайович.

Офіційні опоненти:

1. Доктор філософських наук, професор КРИМСЬКИЙ Сергій Борисович
2. Доктор філософських наук, професор ГОРСЬКИЙ Вілен Сергійович
3. Доктор філософських наук, професор ЛОБАС Володимир Хомич.

Провідна установа — Інститут соціології НАН України, м. Київ.

Захист відбудеться "18" травня 1996 р. о 11 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.25.06 при Інституті філософії НАН України, адреса: 252001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, Інститут філософії НАН України.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Інституту філософії НАН України (252001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4).

Автореферат розісланий "15" липня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

 Ситниченко Л. А.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00739435 (V)

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сьогодні парадигма монодетермінованості і односпрямованої напередвизначеності історичного, як і будь-якого іншого, руху змінюється ідеєю багатофакторного визначення соціо-культурного процесу, спрямованість якого не є жорстко обумовленою і має ймовірнісний характер, завжди містить у собі альтернативні можливості. Такі погляди щодо історії розробляв в останній період свого творчого життя А. Дж. Тойнбі. Сьогодні вони знаходять теоретичне обґрунтування у працях вітчизняних філософів. Це, зрозуміло, не означає, що в кожному конкретному випадку роль економіки, політики, релігії тощо є однаковою, що вони в будь-якій ситуації є абсолютно рівноцінними. За різних умов найважливішу роль в історичному процесі може відігравати і те, і друге, і третє. Йдеться лише про те, що немає сенсу стверджувати, буцімто якась одна сфера людської життєдіяльності є за своєю суттю, завжди, за будь-яких умов вирішальною, так би мовити “базовою”.

Так само абсурдним було б постулювати, що наявні альтернативні можливості подальшого розвитку з якоїсь конкретної ситуації (які існують завжди) є однаково ймовірними. З об'єктивних умов один із сценаріїв майже завжди має більше шансів на реалізацію, ніж інші, також не рівноможливі відносно один одного. Але від безлічі випадковостей та дій суб'єктивних факторів, пов'язаних з волею та вибором окремих осіб, залежить, яка саме з наявних можливостей і у якій формі буде реалізованою і до яких наслідків це призведе.

Нове розуміння соціо-культурного розвитку людства, зокрема в межах цивілізаційного процесу, потребує розробки відповідної теоретико-методологічної бази осмислення руху історії. Актуальність теми дослідження і визначається тим фактом, що ми сьогодні не маємо концептуально сформульованої і теоретично обґрунтованої методологічної основи пізнання цивілізаційного процесу, взятого в єдності його найрізноманітніших аспектів, основи, яка б водночас могла використовуватися фахівцями в конкретних суспільно-гуманітарних дисциплінах як базова для синтезу різноманітних емпіричних даних, отриманих під час конкретних досліджень. Суспільна, ширше — соціо-культурна філософія має виконувати свої теоретико-методологічні функції по відношенню до конкретних наук, пропонуючи їм відповідні концептуальні підходи і найзагальніші рішення, не втручаючися водночас у ті питання, які мають вирішуватися методами саме цих конкретних наук: археології, історичного джерелознавства, історії релігії тощо.

Ступінь розробленості проблеми. Питання про ступінь розробленості методологічних засад побудови загальної теорії розвитку людства є досить складним, оскільки одні з його аспектів мають солідну бібліографію, тоді як інші розглядалися лише окремими авторами і, здебільшого, не систематично. У світовій науково-філософській традиції ми бачимо принаймні три підходи до теоретичного осмислення соціо-культурного розвитку людства, пов'язані відповідно з парадигмами стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності.

Стадійні аспекти соціо-культурного руху людства докладно розроблялися з середини XVIII ст., починаючи з А. Р. Тюрго та А. Фергюсона, через М. Ж. Кондорсе, К. А. Сен-Симона та Г. В. Ф. Гегеля до О. Конта і Г. Спенсера, К. Маркса і Ф. Енгельса, а також таких класиків еволюціонізму, як Л. Г. Морган, Е. Б. Тейлор та Дж. Дж. Фрезер. Протягом XX ст. стадійне бачення історичного процесу розроблялося головним в межах просякнутаго позитивістським духом неоеволюціонізму, репрезентованого переважно англо-американськими вченими, починаючи від Г. Чайлда, який зазнав певного впливу і з боку марксизму, через Л. Уайта та Дж. Стюарда, до У. Ростоу і К. Поланьї, Р. Адамса, К. Ренфрю, Е. Сервіса та багатьох інших, а також в радянському марксизмі, зокрема в працях таких видатних дослідників, як О. І. Тюменев та Н. М. Нікольський, С. О. Токарев та І. М. Дьяконов, Л. С. Васильєв та Й. О. Стучевський, В. П. Ілюшечкін та Е. О. Берзін, Г. О. Мелікішвілі й В. Ф. Генінг, а також багатьох інших, які не сприймали п'ятичленну формаційну схему, нав'язану радянському суспільствознавству у 30-ті роки, догматично, а намагалися творчо інтерпретувати базові положення марксизму у відповідності до наявних наукових знань.

Слід відзначити, що протягом останніх десятиліть проблеми періодизації всесвітньої історії привертала увагу радянських дослідників більше, ніж їх західних колег. Пояснюється це значною мірою тим, що перед першими вже у 60-х рр. встала проблема подолання п'ятичленної формаційної схеми, яка, функціонуючи в СРСР у якості непорушної догми, все більше вступала у протиріччя і з науковими фактами, і з новітніми науково-теоретичними підходами і навіть з баченням історичного процесу самим К. Марксом протягом другої половини його життя.

Численні праці радянських авторів 60-х — початку 70-х рр. цілком спростували догмат про п'ятиформаційний поділ історії, особливо доцільність виділення рабовласницької та феодальної формацій у їх лєнінсько-сталінському розумінні, як спадкоємно пов'язаних стадій всесвітньо-історичного розвитку людства. Останню крапку на цьому поставили підсумкові праці В. П. Ілюшечкіна. Але відмова від звичного

поділу історії на давнину-рабовласництво та середньовіччя-феодалізм актуалізувала пошуки альтернативної періодизаційної схеми. Варіанти останньої пропонувалися вже у середині 60-х рр. М. Гodelьє, Ж. Сюре-Каналем, Е. О. Берзінім, Л. С. Васильєвим, Л. О. Сєдовим, Й. О. Стучевським та іншими авторами. Але справді вагомі відкриття в цьому напрямку припадають на пізніші часи.

Незалежно один від одного в кінці 70-х — на початку 80-х рр. Г. О. Мелікішвілі на близькосхідному та Л. С. Васильєв та В. П. Ілюшечкін на китайському матеріалах обґрунтували тезу про те, що найістотніші соціально-економічні та політичні зрушення у відповідних регіонах відбувалися ближче до середини I тис. до н. е. Це добре узгоджується і з даними про стан справ у тогочасних античному Середземномор'ї та Індії — тобто в усій зоні тодішніх цивілізацій майже від Атлантики до Тихого океану. Такі зрушення співпадають із закінченням у другій половині I тис до н. е. на теренах субтропічно-помірної смуги Старого Світу технологічного перевороту, пов'язаного з опануванням металу та поширенням залізних знарядь праці та видів озброєння.

Ці висновки, отримані при аналізі фактичного історико-культурного матеріалу, чудово узгоджуються з висунутою у післявоєнні роки К. Ясперсом ідеєю “осьового часу” (VIII—III ст. до н. е.) як переламного етапу в розвитку духовної культури людства. Крім того, з цієї доби в історії все більшу роль набуває суб'єктивний фактор, пов'язаний з моральними цінностями та свободою волі й вибору окремих осіб. Отже, осьовий час демонструє не лише поки що найзначнішу духовну революцію в історії людства, пов'язану з культурним усвідомленням свободи і самоцінності окремої особистості, а й закладає основу нового співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів в історії, з незмінною тенденцією до зростання ролі останніх.

Фіксація зазначених зрушень, що охопили практично всі тогочасні цивілізації Старого Світу, дає підставу ставити питання про те, що на стадії доіндустріальних цивілізованих суспільств саме ця доба демонструє всебічні зрушення соціо-культурного плану і має розглядатися як одна з найважливіших віх людської історії. Відтак поняття “осьовий час” набуває принципово глибшого змісту, ніж при його традиційному розумінні, і може розглядатися як найістотніша віха в історії людства між періодами виникнення цивілізації та утвердження буржуазно-індустріального суспільства.

Наступний вузловий момент в історії цивілізації припадає вже на час утвердження буржуазно-індустріального суспільства в Західній Європі з його подальшою експансією у всесвітньому масштабі. Цей момент світової історії, до певної міри зафіксований вже М. Ж. Кондорсе, К. А. Сен-

Симоном та Г. В. Ф. Гегелем, привернув до себе особливу увагу О. Конта (концепція індустріального суспільства) та К. Маркса (трактування капіталізму як суспільно-економічної формації). Від цих двох мислителів йдуть дві основні і найпоширеніші у XX ст. традиції розуміння нової історії: позитивістська та марксистська, відповідно поширені здебільшого у приатлантичних країнах Заходу та на терені колишнього СРСР. Для першої найістотнішими є технологічні зрушення, а для другої — утвердження нових виробничих відносин, хоча функціональний взаємозв'язок між розвитком капіталізму та промисловим переворотом кінця XVIII ст. ніхто не заперечує.

Новий аспект цієї проблеми розкрив М. Вебер, який пов'язав виникнення капіталізму з утвердженням протестантської етики. Внаслідок цього сьогодні цілком зрозуміло, що зрушення, які відбувалися в Західній Європі впродовж XVI—XVIII ст., мали системний характер і стосувалися соціально-економічної, технологічної, духовної сфер, так само як і форм суспільно-політичного устрою (перемога ліберальної парламентської демократії). Ці зрушення перетворили не лише Західний світ, а й мали глобальні, всесвітні наслідки, зокрема — планетарну інтеграцію людства та формування основ всесвітньої макроцивілізації.

Останнє було зафіксовано вже наприкінці XIX ст., зокрема Л. І. Мечніковим, якого в цьому підтримав В. С. Соловійов, а пізніше обговорювалося у працях багатьох мислителів XX ст., зокрема таких, як К. Ясперс та П. Тейяр де Шарден. Особливу увагу цьому факту приділяв у післявоєнні десятиліття А. Дж. Тойнбі. Різні ракурси процесу світової інтеграції та створення загальнолюдської макроцивілізаційної системи досліджувалися останніми роками вченими різних країн (Ф. Бродель, С. Хантінгтон, Ф. Фокуяма, В. А. Зарін, Л. С. Васильєв та ін.).

З наведеного видно, що такі події, як утвердження капіталізму в економічно найрозвинутіших країнах Західної Європи, Реформація, соціально-політична реорганізація суспільства на ліберально-демократичних засадах, промисловий переворот, світова західна експансія з ґлобальною інтеграцією людства, тобто процеси, що визначали перебіг західноєвропейської, а потім і світової історії останніх століть, є органічно взаємопов'язаними і маркують якісну трансформацію людства як такого, яка продовжується і посилюється на наших очах.

Між тим, на філософському рівні розгляду ці зрушення у їх системній єдності і взаємообумовленості свого осмислення ще не знайшли. Більше того, сьогодні стає цілком зрозумілим, що їх адекватне пояснення неможливе без виходу за вузькі межі суто стадійної парадигми розуміння історії. Конче необхідним стає усвідомлення полілінійності

руху історії, зокрема розбіжностей в еволюції суспільств східного та західного типів.

Принципову відмінність Сходу від Заходу усвідомлювали вже давні греки принаймні з часів Есхіла та Геродота, тим більше західні європейці Нового часу, зокрема Ф. Берн'є, Ш. Монтеск'є, пізніше Г. В. Ф. Гегель та інші. Але наукова постановка питання про полілінійність історичного процесу і місце в ньому Сходу належить К. Марксу, який висунув концепцію стадійно відповідних один одному, але структурно принципово різних азійського, античного та германського способів виробництва, з подальшим протиставленням суспільств східного і західного типів.

Ці ідеї набули плідного розвитку у працях окремих вчених, пов'язаних з марксистською традицією, як західних, зокрема К. Вітфогеля, так і радянських — прихильників концепції азійського способу виробництва, яка жваво розроблялася і обговорювалася у 60-х — на початку 70-х рр. такими вченими, як Є. С. Варга, Н. Б. Тер-Акопян, Л. С. Васильєв, Й. О. Стучевський, Л. О. Сєдов, Е. О. Берзін, К. В. Хвостова та ін.

Визначним кроком у справі цілісного теоретичного осмислення східного шляху розвитку людства стали праці Л. С. Васильєва, зокрема висунута ним концепція феномену неподільної влади-власності східної держави на основні ресурси суспільства. Але не розкритим на належному рівні й досі залишається специфіка західного шляху розвитку людства. Метафора "античної мутації" мало що може пояснити, тим більше що сама ця "мутація" вимагає окремого обговорення. Крім того, як то останнім часом добре показав О. І. Фурсов, феномен буржуазного розвитку країн Заходу (починаючи саме з Північно-Західної Європи) варто пов'язувати не стільки з розробкою античної спадщини, скільки із специфічними місцевими умовами, що склалися тут протягом Середньовіччя.

Авторська концепція полілінійності розвитку докапіталістичних суспільств, а потім і людства у цілому була розкрита у численних працях останніх років. У дисертаційній роботі, що пропонується, вона подається у єдності з запропонованою автором схемою стадійного бачення цивілізаційного процесу.

Розгляд всесвітньої історії в проекціях стадійності та полілінійності її руху об'єктивно підводить до проблематики унікальності окремих цивілізацій, природа яких не вичерпується ні їх стадійними характеристиками, ні віднесенням до західного та східного (з подальшою конкретизацією) шляхів розвитку. Кожна цивілізація є унікальною самодостатньою соціо-культурною системою, розуміння якої потребує як врахування її стадійного статусу та причетності до певного шляху

розвитку, так і усвідомлення її неповторності, власних рис і ознак, які не можуть бути дедуктивно виведеними із загальнотеоретичних міркувань.

Унікальність окремих цивілізацій відчувалася мандрівниками і філософами з давніх-давен. Перші серйозні спроби осмислення цивілізаційної дискретності людства та внутрішньої природи окремих цивілізацій (якщо абстрагуватися від міркувань на цю тему Ш. Монтеск'є, І. Г. Гердера та Г. В. Ф. Гегеля) належать М. Я. Данилевському та К. М. Леонт'єву. Але найвагомий внесок у розробку цієї проблеми зробив О. Шпенглер, який показав "морфологічну" єдність соціокультурних проявів відповідних цілісностей на кожному хронологічному зрізі розвитку останніх.

Між тим безумовною вадою побудов трьох згаданих вище мислителів було розуміння відповідних культурно-цивілізаційних спільностей як стадійно рівномасштабних та самодостатніх, автаркічних, без, зрозуміло, врахування специфіки західного і східного шляхів розвитку (хоча останнє відчував вже В. С. Соловійов). Тому безперечним досягненням А. Дж. Тойнбі було співвіднесення окремих цивілізацій у просторі і часі з виявленням механізмів їх взаємодії, успадкування досягнень попередників тощо. Спираючись на концепцію А. Дж. Тойнбі, відповідні розробки вели й інші фахівці, зокрема Є. Б. Рашковський та Г. С. Померанць.

Концепція А. Дж. Тойнбі і сьогодні залишається у цілому достатньо адекватним відображенням світового цивілізаційного процесу на рівні первинного узагальнення історико-культурної конкретики, не зважаючи на те, що протягом останніх десятиліть наші знання багато в чому збагатилися. У значній мірі тойнбіанська схема цивілізаційної історії співвідноситься і з останніми розробками стосовно періодизації світової історії, хоча евристичні можливості ясперсівської концепції "осьового часу" так і не були враховані британським дослідником. Поза його увагою залишилася й ідея полілінійності (на абстрактнішому, ніж шлях конкретної цивілізації, рівні) руху історії, як і виявлена М. Вебером цивілізаційна специфіка господарчої етики світових релігій.

З наведеного розгляду ступеня розробленості найважливіших аспектів поставленої проблеми видно, що на сьогоднішній день не існує цілісної концепції цивілізаційного процесу і, тим більше, розроблених методологічних засад теорії цивілізаційного процесу.

Метою дослідження, що пропонується, є системна розробка методологічних засад теорії цивілізаційного процесу, або соціокультурного розвитку людства за часів формування та існування цивілізаційних систем, з урахуванням принципів стадійності,

полілінійності та унікальності природи окремих цивілізаційних систем. Відповідно до цієї мети **основними завданнями** дослідження є:

1) аналіз наявних в науково-філософській літературі останніх десятиліть концепцій розвитку людства з метою виявлення і використання ідей високої евристичної вартості;

2) розробка нової, відповідно до сучасного рівня наукових знань, періодизації соціо-культурного розвитку людства через обґрунтоване виділення вузлових моментів **всесвітньої історії**;

3) з'ясування витоків та специфіки східного і західного шляхів розвитку людства з висвітленням як їх **принципових розбіжностей**, так і причин, що обумовили останні;

4) виявлення і найзагальніша, з огляду на обмежений обсяг дисертаційної роботи, характеристика базових принципів соціо-культурних систем центральних в межах традиційних субойкумен цивілізацій (зокрема, Китайської, Індійської, Античної, Мусульманської, Східнохристиянської та Західнохристиянської);

5) з'ясування причин того, що саме в межах Західнохристиянської цивілізації Середньовіччя відбулися ті **принципові зміни**, які обумовили її трансформацію у модерну трансатлантичну буржуазно-індустріальну систему Нового часу, стадійно вищу за традиційні цивілізації доіндустріальної доби;

6) **накреслення загальної схеми формування структури світової загальнолюдської макроцивілізаційної системи XX ст.** навколо і за умов **провідної інтегруючої ролі Заходу** у цьому процесі;

7) усвідомлення ролі і специфіки **етнічного процесу** останніх століть, з часу формування перших **новоєвропейських націй**, у загальній системі цивілізаційного розвитку людства.

В завдання роботи не входить докладний аналіз розвитку окремих, особливо **ранніх** (авторське розуміння яких вже було викладено: Павленко. — 1989) цивілізацій, як і розкриття змісту трагічних метаморфоз, яких зазнало людство протягом XX ст., на початок якого світова макроцивілізаційна система вже склалася у загальних рисах. Ці питання мають становити теми окремих монографічних досліджень, проведення яких передбачає попереднє формулювання та обґрунтування базових теоретико-методологічних засад розуміння цивілізаційного процесу як такого.

Розв'язання зазначених завдань і досягнення поставленої мети передбачає наявність відповідної **методологічної основи дослідження**. У якості останньої не можуть виступати традиційні методології дослідження суспільно-історичних процесів, розроблені в межах марксистської та

позитивістсько-еволюціоністської (неоеволюціоністської) парадигм, як і в системах релігійної філософії.

На сьогодні принципово неприйнятним є монофакторно-детерміністичний підхід, з позицій якого існує певна сфера життєдіяльності або кінцева першопричина-першосубстанція, яка визначає все інше так, що воно “кінець кінцем” стає похідним від неї. Визначення такої “базисної” сфери завжди залежить від світоглядних переконань дослідника, які не є обов'язковими для інших вчених і не можуть претендувати на об'єктивну істинність. Не може нас задовольнити й прямо протилежний підхід, за яким всі фактори є принципово рівномасштабними і мають однакову вагу, оскільки це твердження є так само довільним припущенням, як і попереднє.

Ці крайнощі долає сучасна синергетична концепція, запропонована Брюсельською школою І. Пригожина, концепція, що може розглядатися як принципово новий рівень в розробці засад системного підходу. Вона вдало поєднує структуралістсько-функціоналістське тло традиційного системного підходу з перевагами бачення об'єкта дослідження у його розвитку через зміну якісно визначених станів, катаклізи і пертурбації, дозволяє бачити цивілізаційний рух людства у його структурно-генетичній єдності.

Тобто, методологічну основу дослідження складають принципи системності та синергетичної визначеності історії людства, органічно пов'язані з принципами історизму, цілісності та взаємозв'язку економічних, суспільних, політичних та культурних процесів при врахуванні активності особи (значення чого неодмінно зростає) в суспільно-історичному бутті.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у світовій суспільній філософії сформульовані і теоретично обгрунтовані методологічні засади теорії цивілізаційного розвитку людства — принципи стадійності, полілінійності та соціо-культурної унікальності окремих цивілізацій, які розглянуто системно, у їх органічній єдності та взаємообумовленості. Ця загальна теза конкретизується наступним чином:

1. З урахуванням досягнень соціальної філософії ХХ ст., на основі накопичених археологією, історією та культурологією фактів, пропонується нова періодизація історії людства, зокрема виділення основних етапів та підетапів цивілізаційного процесу, що охоплює як добу формування перших цивілізацій, так і власне цивілізаційну історію людства — тобто приблизно останні 10 тисячоліть, які відповідають добі голоцену за геолого-кліматологічною періодизацією.

2. Обгрунтовується положення про те, що цивілізаційний процес розпочинається з часів “неолітичної революції” (переходу до

відтворюючого господарства) і проходить такі вузлові моменти, як формування племенних (по суті — протодержавних) органів влади і управління, виникнення перших цивілізацій і формування навколо них цивілізаційних ойкумен, “осьовий час” (який тлумачиться не лише як “духовна революція”, а системно — з висвітленням системних зрушень в економічній, соціальній, політичній та культурній сферах) та глобальні зрушення останніх століть, пов’язані з капіталізмом, індустріалізацією та світовою інтеграцією, що врешті-решт призвело до утворення всесвітньої макроцивілізаційної системи ХХ ст.

3. Розроблена концепція полілінійності розвитку людства з обґрунтуванням не лише тези щодо принципової розбіжності західного та східного шляхів еволюції та виявленням причин специфіки Сходу (що значною мірою було зроблено Л. С. Васильєвим), а й з поясненням причин унікальності поступу суспільств західного типу, коріння чого (як і специфіки Сходу) простежується до неолітичної доби.

4. Доводиться, що для розуміння соціо-культурного розвитку окремих цивілізацій їх характеристика у системі координат стадійності та полілінійності є необхідною, але не вичерпною, оскільки кожна цивілізація є унікальною, самодостатньою системою з власною неповторною ціннісно-парадигмальною природою. Тому в дисертації обґрунтовується розуміння окремої цивілізації як автономної, здатної до самоорганізації та саморозвитку системи (у відповідності до принципів синергетики), природа якої конкретизується через структури етнічних, соціальних, політичних, конфесійних, субкультурних тощо спільностей, що здебільшого мають складну ієрархічну природу та неодмінно взаємоперехрещуються. При такому розгляді стає зрозумілим, що окрема цивілізація є тією реалією історії, при пізнанні якої філософські, загальнотеоретичні, та конкретні методи окремих наук перетинаються і взаємодоповнюють одне одного. Реалії, що по відношенню до окремої цивілізаційної системи виступають як таксономічно нижчі, досліджуються методами конкретних наук.

5. У відповідності до розроблених принципів стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності розвитку людства подається загальна панорама взаємодії традиційних (доіндустріальних) цивілізацій та цивілізаційних ойкумен під кутом зору їхнього загального спрямування до діалогу та обміну матеріальними й духовними надбаннями, що в межах Старого Світу розпочалося задовго до доби Великих географічних відкриттів. Найважливішою віхою на цьому шляху стало формування системи трас Великого шовкового шляху близько до межі ер.

6. Спеціально проаналізовані причини унікальності, принципової відмінності від всіх інших цивілізацій Західнохристиянсько-

Новоєвропейського, згодом — Північноатлантичного, світу, в системі якого вперше в історії людства перемагають принципи раціоналізму, утилітаризму та індивідуалізму, з якими пов'язується перехід до буржуазного ладу, індустріального виробництва та парламентської ліберально-демократичної політичної системи. Підкреслюється, що унікальність цивілізації Заходу Нового часу можливо зрозуміти лише при врахуванні синтезу антично-християнської спадщини зі специфічними високо індивідуалізованими соціально-економічними структурами варварських суспільств Північно-Західної Європи, на теренах якої буржуазні відносини вперше і здобувають перемогу (Голландія, Англія, Шотландія).

7. З урахуванням специфіки Новоєвропейської цивілізації та стану традиційних цивілізаційних ойкумен за межами Західнохристиянського світу проаналізовано процес формування сучасної світової макроцивілізаційної системи. Показано, що світова інтеграція другої половини II тис. проходила у два етапи. Протягом XVI—XVIII ст. сформувалася більш-менш цілісна цивілізаційна надсистема Макрохристиянського світу з Новоєвропейською цивілізацією (та її Північноамериканською філіацією) як провідним центром та двома тісно пов'язаними з останньою цивілізаційними світами: Східнохристиянсько-Євразійським та Латиноамериканським, при залученні узбережної Чорної Африки — поставщика рабської сили для плантацій Бразилії, Вест-Індії та півдня США. Формулюється висновок про те, що провідні тенденції історичного руху у двох макрорегіонах, прив'язаних до Північно-атлантичного центру, часто-густо виглядають як протилежні тому, що у Новий час спостерігалось в країнах Заходу. На другому етапі, головню в межах XIX ст., у світову макроцивілізаційну систему входять традиційні цивілізації Сходу та поділені між провідними країнами Заходу Тропічна Африка й Австралія з Океанією. Внаслідок цього на початку XX ст. утворюється система світової макроцивілізації з провідною, інтегруючою, пануючою роллю Новоєвропейсько-Північноамериканського центру випереджаючого розвитку.

8. Розкрито взаємозв'язок унікального етнічного розвитку європейських країн останніх століть, із створенням націй та специфікою розвитку Новоєвропейської цивілізації. При цьому відзначено, що немає достатніх підстав вважати, що етнічні процеси в інших регіонах світу відбуваються за такою ж чи принципово подібною схемою.

В завдання дисертації не входить аналіз соціо-культурного розвитку людства XX ст., коли людство функціонує у вигляді планетарної макроцивілізаційної надсистеми, що складається з певної кількості цивілізаційних та субцивілізаційних підсистем. Тому автор практично не

торкається глобальних катаклізмів ХХ ст., їхніх причин, перебігу і можливих наслідків. В завданні дослідження не входить також розгляд трансформації структури загальнолюдської макроцивілізаційної системи протягом століття, що минає. Цьому колу питань має бути присвячена окрема праця, що готується у відділі глобальних проблем сучасної цивілізації Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки дисертації дають цілісне уявлення про хід історичного процесу в органічній єдності його стадійного, полілінійного та власне цивілізаційного вимірів. Це може розглядатися як методологічна основа не лише історичних соціо-культурних досліджень, а й аналізу сучасного геополітичного розкладу сил та вектору стратегічних інтересів у світовому масштабі в далекоглядній перспективі.

Спираючись на отримані результати, можна чіткіше усвідомити ситуацію, що склалася у світі та безпосередньо навколо України після краху СРСР, за умов реальної перспективи поширення НАТО на схід та підвищення значення мусульманського фактору та Китаю у сучасному світі.

Крім цього, практичне значення виконаної роботи полягає в тому, що її висновки можуть стати основою для реорганізації застарілих схем та методики викладання широкого кола історичних дисциплін у середній та вищій школах. Замість так би мовити “формаційно-епохальної” схеми, запропонованої фактично ще К. А. Сен-Симоном та Г. В. Ф. Гегелем і використаної К. Марксом та Ф. Енгельсом у їх ранніх працях, пропонується “стадійно-полілінійно-цивілізаційна” побудова, що відповідає сучасному рівню науково-філософських знань про соціо-культурний розвиток людства.

Апробація роботи, як її окремих положень, так і концепції в цілому, здійснювалася більше як у 50 наукових публікаціях автора (серед яких 5 монографій), у його виступах на наукових конференціях, методологічних семінарах і колоквиумах, а також у авторських лекційних курсах, які читаються у різних вищих учбових закладах м. Києва протягом останніх 10 років.

Проблема формування та еволюції ранньокласових (ранньоцивілізаційних) систем була докладно розробленою у численних статтях та монографії “Раннеклассовые общества: генезис и пути развития” (К.: 1989), а потім була перевіреною та уточненою на конкретних матеріалах давньої історії населення України й навколишніх регіонів у низці статей та публікацій і підсумковій монографії “Передісторія давніх русів у світовому контексті” (К.: 1994).

Паралельно автором розроблялися теоретичні проблеми розвитку первісного суспільства, його взаємодії з доквіллям, етнічний розвиток первісних суспільств, зокрема в аспекті індоєвропейської проблеми тощо. Етноісторичні дослідження автора ґрунтувалися на запропонованій ним концепції системного розуміння формування і розвитку етнічних спільностей як таких, набула уточнення в публікаціях останніх років.

Особливу увагу було приділено розробці проблеми духовного розвитку давніх слов'ян (зокрема, питанням походження, структури та етапів розвитку слов'янського язичницького пантеону) та утвердження християнства на Русі. Цьому було присвячено монографію (у співавторстві з В. М. Зубарем) “Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси” (1988) та окремі статті і виступи. В контексті дисертаційної теми автором також спеціально розроблялася проблема та історія урбанізації, урбаністичного розвитку людства та функцій міської культури у доіндустріальних суспільствах.

Протягом останніх років дослідницька увага автора все більше зосереджувалася на проблемах періодизації світової історії та виділення й осмислення специфіки західного і східного шляхів цивілізаційного розвитку, що логічно вивело на переосмислення руху світової історії з урахуванням досліджень А. Дж. Тойнбі та ясперсівської концепції “осьового часу”, феномен якого не лише здобув свого раціонального пояснення, а й отримав ширше тлумачення — як найважливішої віхи в історії цивілізаційного процесу як такого, а не лише в історії духовного розвитку людства. Це дало можливість не тільки конкретизувати умови зародження філософії та пророцьких релігій в контексті цілісного розуміння розвитку давніх цивілізацій, а й проаналізувати екзистенційну проблему взаємини особи і влади у традиційних цивілізаціях Сходу.

Останнім часом авторське бачення цивілізаційного процесу було конкретизоване на матеріалах соціо-культурного розвитку людства ХХ ст. у цілому та стосовно України, її культурної та суспільно-політичної історії зокрема, чому були присвячені дві монографії, написані у співавторстві. В цих працях історія і історія культури України, національно-визвольна боротьба її народу тощо були осмислені на широкому історичному тлі, в контексті тенденцій світового розвитку століття, що минає.

Окремі аспекти запропонованої дисертаційної теми опробовувалися автором на численних наукових конференціях, колоквиумах і семінарах, які відбувалися у Києві та інших містах України, а також у Алма-Аті — Алмати, Белграді, Владивостоці, Душанбе, Кишиневі, Ленінграді — Санкт-Петербурзі, Мінську, Москві, Намангані, Самарканді тощо протягом 80-х — першої половини 90-х рр. Більшість з них засвідчується надру-

кованими тезами доповідей. Крім цього, дисертаційна проблематика неодноразово обговорювалася під час доповідей автора на методсемінарах наукових інститутів НАН України (Світової економіки і міжнародних відносин, Філософії, Археології, Сходознавства), Російської АН (Сходознавства, Археології), під час роботи філософської школи в Алушті (1995 р.) тощо.

У відповідності із запропонованою в дисертаційній роботі концепцією цивілізаційного розвитку автор читав і читає лекційні курси у вищих учбових закладах м. Києва, зокрема “Формування ранньокласових суспільств на території СРСР” (1986—1990) на історичному факультеті Київського державного педагогічного інституту, “Соціокультурний розвиток людства” на факультеті соціології і психології Київського державного університету (1988—1992), курси історії релігії та всесвітньої історії на факультеті мистецтвознавства Української академії мистецтва (з 1992 р.) та веде авторський спецсеминар “Соціокультурний розвиток людства” на гуманітарному факультеті Університету Києво-Могилянська Академія.

Дисертація рекомендована до захисту відділом глобальних проблем сучасної цивілізації Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти глав, підсумків і списку літератури, використаної у процесі дослідження.

СТРУКТУРА І ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано актуальність проблеми, виявлено ступінь її наукової розробки, окреслено мету і завдання дисертації, визначено теоретичну основу і методологічні принципи дослідження, сформульовано наукову новизну висновків, теоретичне і практичне значення роботи.

У першій главі — *“Стадійний, полілінійний та цивілізаційний підходи до осмислення соціо-культурного розвитку людства”* † розглядають основні теоретико-методологічні підходи до соціально-філософського усвідомлення всесвітньо-історичного процесу, як вони склалися, співвідносяться та функціонують у сучасній науці.

У першому параграфі першої глави — *“Поліваріантність та полілінійність історичного руху”* — відзначається, що осмислення світової історії передбачає її розгляд не лише у стадійному аспекті, а й з точки зору полілінійності розвитку типологічно різних соціо-культурних систем, що на найабстрактнішому рівні відповідають традиційним уявленням про принципову відмінність Заходу і Сходу. Отже, стадійний підхід має бути доповнений розумінням полілінійності

історичного руху людства. Але навіть за таких умов унікальність окремої цивілізації (Давньоєгипетської, Античної, Індійської тощо) зрозумілою для нас не стане, тоді як саме в межах таких цивілізацій реально і розгорталася культурна, етнічна, політична тощо історія людства протягом останніх тисячоліть.

Другий параграф першої глави — *“Персоналістична концепція цивілізаційного розвитку людства А. Дж. Тойнбі”* — присвячений загальній характеристиці теорії історичного руху цього англійського дослідника, яка, до певної міри, виступає у якості відправного пункту авторського пошуку. А. Дж. Тойнбі намагався відтворити всю світову історію у вигляді саморозвитку і взаємодії окремих цивілізацій, на руїнах яких згодом формуються цивілізації наступної генерації. Такі розробки дозволили значно глибше і водночас конкретніше усвідомити цивілізаційний розвиток людства через його дискретність і унікальність індивідуальних цивілізаційних форм. Але значною мірою це було досягнуто за рахунок втрати розуміння стадійної природи історії людства, а також фактичного зведення полілінійного характеру останньої до конкретного розмаїття проявів і форм цивілізаційного процесу.

Такий цивілізаційний підхід має безперечні переваги перед стадійним і полілінійним. Вони полягають в тому, що історія моделюється як жива динамічна система саморозвитку і взаємодії окремих цивілізацій — автономних соціо-культурних систем. Останні мають свої часово-просторові координати й у своєму розвитку проходять певні фази, в межах яких виразно засвідчується змістовна та стилістична єдність розмаїття культурних проявів. Але недостатність лише такого бачення світової історії була засвідчена самим А. Дж. Тойнбі, який (як і окремі інші західні філософи середини ХХ ст.) протягом останніх десятиліть свого життя намагався висвітлити і її стадійний аспект.

Третій параграф першої глави — *“Розробка концепції полілінійності історичного руху в сучасній науці”* — присвячено розробкам альтернативних щодо формаційної теорії як такої концептуальних схем осмислення історичного процесу з позицій усвідомлення його полілінійності та цивілізаційної дискретності. Розробки такого напрямку вперше з’являються в середині 60-х рр. (Е. О. Берзін, Л. С. Васильєв, Л. О. Седов, Й. О. Стучевський, К. В. Хвостова), але концептуально завершеної форми такі підходи набувають у працях Л. С. Васильєва 80-х — початку 90-х рр. Названим дослідником було розроблено концепцію розвитку цивілізацій східного типу при врахуванні унікальної соціо-культурної природи кожної з них і було переконливо обґрунтовано принципову відмінність таких суспільств від суспільств західного шляху розвитку.

Але природа останнього не знайшла достатнього висвітлення, оскільки запропоноване пояснення через метафору “античної мутації” виявляється недостатнім. По-перше, пояснення потребує сама ця “мутація” як унікальне в історії людства явище, а, по-друге, як показано О. І. Фурсовим, капіталістична цивілізація Заходу складається перш за все там, де антична спадщина майже не відчувалася — у Північно-Західній Європі, а не в романських країнах. Тобто спеціального аналізу потребує не лише східний, а й західний шлях розвитку з усвідомленням його власної цивілізаційної дискретності, при кореляції їх обох з розумінням стадійної природи всесвітньої історії.

Четвертий параграф першої глави — *“Проблема цивілізаційної унікальності в контексті стадійного бачення історичного процесу”* — ставить питання теоретичного поєднання стадійного, полілінійного та цивілізаційного бачення перебігу людської історії. У цьому аспекті аналізуються праці Г. С. Померанця останніх років. Відзначається, що в них є продуктивні підходи (значною мірою такі, що ґрунтуються на концепціях К. Ясперса та А. Дж. Тойнбі), які заслуговують на увагу і використання.

Друга глава — *“Вузлові моменти історії”* — присвячена розробці концепції стадій соціо-культурного розвитку людства через виділення вузлових моментів всесвітньої історії на всьому її просторі, від виникнення людини сучасного типу до сьогодення. В ній визначаються теоретико-методологічні засади періодизації світової історії та спеціально розглядаються такі її віхи: перехід до відтворюючого господарства (неолітична революція) як початок власне цивілізаційного процесу; формування племенних інститутів як зародкових форм органів влади та управління; виникнення перших цивілізацій; осьовий час, що розуміється у єдності його духовних та суспільно-економічних моментів; формування світової макроцивілізаційної системи, умови чого заклали перемога капіталізму та промисловий переворот у Західній Європі Нового часу.

У першому параграфі другої глави — *“Альтернативність історії”* — розробляються теоретико-методологічні принципи виділення і осмислення стадій всесвітньо-історичного руху. Перш за все обговорюється співвіднесення об’єктивних процесів і суб’єктивного фактору в історії і констатується, що протягом всієї історії, а особливо з осьового часу, тим більше — в останні століття, значення останнього незмінно зростає. Цей висновок узгоджується з ідеями сучасної синергетики щодо ролі спонтанності та біфуркаційних моментів в процесі самоорганізації та трансформації систем.

Принципами синергетики, адаптованими до реалій соціо-культурної сфери, обґрунтовується, що кожна стадія розвитку детермінує не один

обов'язковий, а певний спектр можливих станів у майбутньому. Але яка саме можливість і якою мірою реалізується визначається грою випадковостей і суб'єктивних зусиль. Отже, на перший план висувається людська свобода, а змістом історії стає розкриття її потенцій.

Виходячи з цього висновку, у другому параграфі другої глави — *“Хронологічні межі цивілізаційного процесу і неолітична революція як його вихідний момент”* — обґрунтовується теза про те, що найістотнішою віхою в історії людства була саме доба освоєння відтворюючих форм господарства, що розпочалося приблизно 10 тис. років тому на Близькому Сході. До цього часу людина лише адаптувалася до мінливих умов довкілля, тоді як починаючи із зазначеної доби розпочала перетворення зовнішнього середовища у відповідності до власних потреб і цілей. Від цього моменту розпочинається безперервна тенденція розвитку людства, що виходить на сьогодні.

Тому саме з неолітичної революції пропонується почати відлік цивілізаційного процесу, який при такому підході містить в собі як часи визрівання передумов та формування перших цивілізацій (VIII—IV тис. до н. е. на Близькому Сході), так і власне історію цивілізованих суспільств протягом останніх 5 тис. років. Всебічна трансформація, пов'язана з переходом від привласнюючої до відтворюючої системи життєдіяльності, може таким чином вважатися своєрідним вододілом всієї історії людства. З цього моменту ми спостерігаємо послідовний процес самоорганізації та інтеграції людства, який можна назвати цивілізаційним процесом.

У третьому параграфі другої глави — *“Інтеграційно-диференційна природа цивілізаційного процесу та проблема критеріїв його періодизації”* — вирішуються теоретико-методологічні проблеми осмислення цивілізаційного процесу як стадійно-дискретного цілого. Автор доводить, що типове для науково-філософських концепцій минулого століття прагнення виявити якусь базисну сферу життєдіяльності і представити всі інші як похідні від неї сьогодні сенсу не має. Цивілізаційний процес більш адекватно можна інтерпретувати як еволюцію (з кризами і якісними трансформаціями у “точках біфуркації”), що поєднує диференційні та інтеграційні процеси.

У процесі соціо-культурної еволюції людства спостерігається, так би мовити, синхронна кореляція між явищами економічної, соціальної, політичної, культурної, етнічної тощо сфер, за якої певним показникам в одній з цих сфер може відповідати певний спектр (але не безконечна варіабільність) форм в кожній з інших сфер. Взаємопов'язана якісна трансформація основних сфер суспільної життєдіяльності визнається критерієм визначення вузлових моментів історії, при тому, що чим

глибшими є відповідні системні зрушення, тим істотнішим стає такий історичний момент.

Четвертий параграф другої глави — *“Утвердження ранньоцивілізаційних систем (міська революція) як межа між процесом становлення цивілізації та власне цивілізаційним розвитком”* — присвячено всебічному розгляду процесу переходу від пізньопервісних (передцивілізаційних) суспільств до власне ранньоцивілізаційних систем. Простежуються взаємопов’язані принципи зрушення в системі економічного життя (новий рівень організації праці та перерозподілу товарів, зростання продуктивності праці у сільськогосподарській сфері, поява ремесла як галузі економіки), суспільних відносин (становий поділ суспільства), організації влади (утвердження державних інститутів), культури (виникнення писемності для зберігання принципово більшого, ніж раніше, обсягу інформації) тощо.

Особлива увага приділяється осмисленню феномена урбанізації в системі трансформації соціо-культурної системи за умов переходу до цивілізації. Раннє місто (в контексті територіально-поселенської структури певного ранньокласового або ранньодержавного соціального організму) розглядається як зона зосередження всього нового, що відрізняє цивілізоване суспільство від первісного, перш за все як центр політичної влади та, відповідно, концентрації та перерозподілу додаткового продукту, який виступає матеріальною основою становлення та функціонування ранньоміського центру як такого. Окремо аналізуються культурні аспекти життя ранньоміських центрів, його функції як найпотужнішого контейнера і транслятора культурної інформації.

П’ятий параграф другої глави — *“Вихід на племенний рівень самоорганізації як вузловий момент соціо-культурного розвитку людства на відрізку між неолітичною та міською революціями”* — присвячено обґрунтуванню тези про те, що саме виникнення племенних органів влади і управління засвідчує початок нового якісного етапу на шляху до цивілізації. Принципові зрушення простежуються у системі виробництва та розподілу матеріальних благ і послуг (зародження форм міжобшинної кооперації і розподілу праці, формування редистрибутивних систем в межах племен-вождеств з владою-власністю вождів на колективні ресурси, яка поступово утверджується), соціальній сфері (утвердження нерівності між представниками різних родів та їх лінійців з утворенням прошарку родо-племенної аристократії), організації влади та управління (створення надродових міжобшинних владних структур з спадкоємною владою їх лідерів), культурі (виділення спеціалізованих соціальних груп як носіїв і фактичних монополістів вищих знань — жерців тощо),

територіально-поселенській структурі (виділення центрального поселення) та ін.

Внаслідок цього робиться висновок про доцільність виділення в межах пізньої первісності, або стадії формування цивілізації, двох якісно відмінних етапів, часів родового та племенного ладу, при тому, що за всіма ознаками і, насамперед, за рівнем диференціації і інтеграції елементів і субсистем другий є принципово вищим.

У шостому параграфі другої глави — *“Осьовий час як доба системної трансформації доіндустріальних цивілізацій”* — вирішується проблема визначення найважливішого соціо-культурного зламу в історії у межах власне історії цивілізації, від утворення перших ранньочивілізаційних систем до початку формування всесвітньої макроцивілізаційної системи за умов Нового часу. Таким переламним моментом визнається відкритий К. Ясперсом осьовий час, зміст якого розкривається не лише, за традицією, в духовній, релігійно-філософській сфері, а й відносно всіх інших сфер людської життєдіяльності.

Доводиться, що ясперсівське тлумачення осьового часу віддзеркалює лише один, хоча й надзвичайно вагомий, аспект глобальної трансформації систем ранніх цивілізацій у традиційні соціо-культурні системи цивілізаційних ойкумен середини I тис. до н. е. — другої половини II тис., трансформації, яка на Близькому Сході розпочалася ще у першій половині II тис. до н. е., але розгорталася тут дуже повільно, внаслідок чого на середину I тис. до н. е. на рівень відповідних зрушень майже синхронно виходять всі основні цивілізаційні регіони Старого Світу від Греції до Китаю.

Зрушення осьового часу в сфері духовної культури полягали, перш за все, в усвідомленні самоцінності та свободи окремої людської особи. Таке усвідомлення було підготовлене фундаментальними зрушеннями в усіх інших сферах життєдіяльності. В технологічному вимірі воно відповідало переходу до масового використання залізних знарядь праці, що якісно підвищувало продуктивність праці майже в усіх галузях виробництва. В соціально-економічній сфері це збігалось з утвердженням приватновласницьких відносин за умов, коли неподільна влада-власність ранньодержавного апарату втрачає свою самодостатність і поруч з державним сектором легітимізується приватний сектор, в межах якого й набувають певного розвитку товарно-ринкові відносини, свідченням чого є початок грошового обігу. Це призводить до порушення відповідності між соціальним, політичним та майновим статусами індивіда і до певної міри розкріпає його внутрішню творчу активність. Цьому відповідають принципові зрушення у духовній сфері (виникнення філософії та пророцьких релігій), літературі (поява авторської лірики), образотворчому

мистецтві (індивідуалізація портретного образу) тощо. З цього моменту людина усвідомлює свою свободу, що відбивається в фундаментальних засадах вищих релігій. Останні ж складають ідейно-ціннісне підґрунтя провідних цивілізацій останніх двох тисячоліть.

У сьомому параграфі другої глави — *“Перехід до всесвітньої макроцивілізаційної системи в аспекті стадійного розуміння історії людства”* — обговорюються підходи до з'ясування характеру цивілізаційних зрушень у всесвітньому масштабі, внаслідок яких утворюється загальнолюдська макроцивілізаційна система як функціональне планетарне ціле і стають можливими такі явища, як колоніальний розподіл світу, світові війни, світове протистояння суспільних систем у вигляді “холодної війни” тощо. Не викликає сумнівів той факт, що вирішальну роль у процесі інтеграції людства протягом другої половини II тис. відіграла буржуазна цивілізація Західної Європи, що створила систему індустріального виробництва. Але утвердження капіталістичного ладу у найрозвинутіших країнах Заходу (що стало найважливішою передумовою індустріалізації) ще не забезпечувало встановлення останніми реального панування над великими цивілізаціями Сходу і не обумовлювало утворення загальнолюдської макроцивілізаційної системи. Це стало можливим лише внаслідок здійсненого в Західній Європі промислового перевороту, який підняв капіталістичні країни і в економічному, і у військово-політичному відношенні на недосягну для народів Сходу височину, а відтак змусив їх інтегруватися у світову систему, що створювалася імперіалістичними країнами Заходу на умовах, які диктувалися останніми і для неєвропейських країн були вкрай невідповідними.

З огляду на ці міркування робиться висновок про те, що найістотнішим у процесі цивілізаційно-світової інтеграції було саме утвердження індустріального типу суспільства на Заході, найважливішою передумовою чого стала перемога буржуазних відносин. Але чому це стало можливим саме в системі Новоевропейської цивілізації? Чому саме вона впродовж кількох останніх століть очолює світовий цивілізаційний процес? Відповіді на ці запитання, залишаючися в межах суто стадійного розуміння історії, неможливо. Це обумовлює необхідність розглянути соціо-культурний розвиток людства під кутом зору його полілінійності та цивілізаційної дискретності.

Третя глава — *“Шляхи розвитку первісних суспільств та ранніх цивілізацій”* — присвячена з'ясуванню витоків полілінійності руху людської історії у глибинах первісності та простеженню розгортання цього процесу на рівні перших цивілізацій східного та західного типів.

У першому параграфі третьої глави — *“Шляхи розвитку ранньопервісних суспільств”* — аналізується проблема полілінійності історії людства до часів неолітичної революції. Дається загальна характеристика ранньопервісних мисливсько-збиральницьких суспільств за археологічними та етнографічними даними та виділяються і спеціально аналізуються три основних типи ранньопервісних соціокультурних систем, а саме: збирачів вологих тропіків, мисливців та збирачів субтропічно-помірної смуги та колективних мисливців на стадних ссавців прильодовикової зони Євразії пізнього плейстоцену.

Робиться висновок про те, що відзначені лінії розвитку ранньопервісних суспільств жорстко пов'язані з відповідними природно-кліматичними зонами і що, відповідно, про їх розвиток як такий мова може йти досить умовно, оскільки його змістом є власне оптимальна адаптація до певних специфічних умов довкілля, хоча досягнення у культурній сфері (наприклад — палеолітичний печерний живопис) значно перевищують самі лише потреби виживання відповідних соціумів. При цьому підкреслюється, що лише одна з ліній розвитку ранньопервісного суспільства, та, що була пов'язана з достатньо індивідуалізованими мисливсько-збиральницькими соціумами, виводить людство на межу неолітичної революції, тобто впритул підводить до початку цивілізаційного процесу.

Другий параграф третьої глави — *“Полілінійність еволюційного процесу на стадії неолітичної революції”* — присвячено розгляду формування основних ліній розвитку людства, засади яких складаються саме за умов утвердження землеробсько-тваринницьких форм життєдіяльності. Мається на увазі, по-перше, розгалуження на переважно-землеробські та переважно-скотарські соціуми і, по-друге, розділення перших на суспільства тригаційного типу та суспільства неполивного землеробства.

При цьому спеціально розглядаються умови та закономірності переходу людства від мисливства і збиральництва до землеробства і скотарства і розв'язується проблема співвідношення ранньоземлеробсько-скотарських суспільств та соціумів вищих рибалок та мисливців на морського звіра, які за більшістю параметрів (рівень осілості, можливість отримання регулярного надлишкового харчового продукту, демографічні показники, форми суспільної організації, матеріальної та духовної культури тощо) ніяк не поступаються першим. Робиться висновок про те, що, з огляду на останнє, обидва типи неолітичних суспільств можуть розглядатися як стадійно рівноцінні. Але якщо спеціалізовані рибалки та морські мисливці демонструють найвищий рівень можливого розвитку суспільств привласнюючого господарства, на чому еволюція останнього

припиняється, то ранні землероби і тваринники дають початок подальшої реалізації цивілізаційного процесу.

У третьому параграфі третьої глави — *“Східна та західна моделі розвитку передцивілізаційних суспільств”* — аналізуються особливості та можливості розвитку пізньопервісних суспільств скотарської та землеробської орієнтацій в ракурсі перспектив їх виходу на ранньоцивілізаційний рівень. Обґрунтовується, що за тих умов зростання продуктивності скотарства пов'язане з розвитком його відгінних, а потім і кочівницьких форм, які несумісні з урбанізацією та багатьма іншими ознаками ранньоцивілізаційних суспільств. Тому робиться висновок, що самі по собі спеціалізовано-скотарські суспільства не здатні вийти на ранньоцивілізаційний рівень. Але за умов тісних взаємин з сусідніми вже сформованими цивілізаціями вони можуть розвинути власні ранньодержавні, здебільшого мілітаризовані, органи влади і управління.

Після цього здійснюється розгляд вже саме землеробських та землеробсько-скотарських передцивілізаційних суспільств. Акцентується увага на тому, що одні з них розвивають власні соціально-економічні структури через розвиток організаційно-редистрибутивних функцій племенної влади, що здебільшого пов'язано з необхідністю організації колективної праці за умов розвитку іригаційних систем. Відтак значення окремого домогосподарства зменшується, що сприяє утвердженню деспотизму з боку носіїв владних повноважень, особливо під час формування ранньодержавних структур. Тут бачимо формування соціоцентричної моделі розвитку людства, яку умовно можемо назвати східною. Саме вона продукує виникнення перших цивілізацій як у Старому Світі, так і в Америці.

Західна ж модель пов'язана з парцеляризацією соціально-економічного життя у зоні неполивного землеробства і, відповідно, з утвердженням окремого домогосподарства як автономної і до певної міри самодостатньої клітинки суспільного життя. Але до поширення залізних знарядь праці така, умовно кажучи, антропоцентрична модель існування не забезпечувала можливості виробництва додаткового продукту у кількості, достатній для формування ранньоцивілізаційних систем. Отже, західний шлях розвитку виводить на цивілізаційний рівень пізніше, ніж східний, при тому, що цивілізації східного типу безпосередньо впливають на трансформації суспільств, що знаходяться на їх периферії.

Четвертий параграф третьої глави — *“Формування та основні типи ранньоцивілізаційних систем Сходу”* — присвячено конкретному розгляду умов та основних закономірностей утворення цивілізацій давньосхідного типу (до якого відносяться і цивілізації

доколумбової Америки) – і аналізу тенденцій їх розвитку. Загальною тенденцією визначається посилення в ранньокласових суспільствах східного типу авторитарно-бюрократичних тенденцій аж до початку глобальної кризи останніх, яку не всі з них здатні подолати, трансформуючися в напрямку порушення самодостатності феномену державної влади-власності через допущення приватновласницьких відносин під жорстким державним контролем.

Розглядаючи формування та розвиток ранніх цивілізацій східного типу можемо виділити дві основні моделі. Перша пов'язана з розвитком осередків первинних у своїх регіонах цивілізацій, що (практично всі) виникають за доби енеоліту – ранньої бронзи (коли металеві знаряддя ще практично не використовуються у виробничій сфері), тоді як друга – з цивілізаціями, створеними за умов розвинутого бронзового та ранньозалізного віків, здебільшого на периферії вже існуючих цивілізацій, або на ґрунті ранньочивілізаційної системи, що була зруйнована при певній участі у цьому процесі пізньопервісних, варварських груп.

Випадки, коли формування нової цивілізації відбувається внаслідок синтезу елементів попередньої, що загинула, та нашарованих на неї варварських, дають найширші спектри можливостей вибору того чи іншого подальшого шляху і у відповідності з цим забезпечує найсприятливіші умови для реалізації феноменів осьового часу. Останній відповідає добі, що йде за періодом кризи ранньочивілізаційних систем східного типу та її подолання через докорінну трансформацію базових засад цивілізаційних систем відповідних регіонів.

У п'ятому параграфі третьої глави – *“Історичне підґрунтя цивілізаційного розвитку Заходу”* – відзначається, що розходження західного та східного шляхів розвитку землеробсько-скотарських суспільств простежується принаймні з кінця неоліту – початку енеоліту. Але на відміну від східного західний шлях розвитку тривалий час не виводив на цивілізаційний рівень. А коли це відбувалося (Кріто-Мікенська цивілізація) – то завдяки становленню організаційних форм, принципово подібних до близькосхідних, але адаптованих до місцевих умов. На відміну від таких гібридних, або синкретичних форм аутентично-західний шлях розвитку визначався індивідуалізацією, так би мовити прогресуючою приватизацією життєдіяльності у всіх основних сферах.

Робиться висновок про те, що у межах західного шляху розвитку можемо розрізнити дві основні лінії, які у конкретно-історичній дійсності були найскладнішим чином взаємопов'язаними. Йдеться про античний та варварський західноєвропейський світи, синтез яких на порозі Середньовіччя призвів до утворення Західнохристиянської цивілізації.

Підкреслюється, що специфіка кельтсько-германських суспільно-економічних структур визначала тенденцію до подальшої індивідуалізації західноєвропейського життя (порівняно з тим, що мало місце на Сході) не меншою, якщо не більшою мірою, ніж антично-давньохристиянська спадщина. Крім цього, обговорюється питання про те, в яких регіонах світу могли б скластися (але так і не склалися) суспільні структури, принципово подібні до тих, які автор розглядає як відповідні західній моделі розвитку.

Глава четверта — *“Зрушення осьового часу та соціо-культурні основи традиційних цивілізацій”* — присвячена проблемі співвіднесення традиційних цивілізацій (тобто цивілізацій, що розвивалися на ґрунті досягнень осьового часу до початку світової експансії капіталістичного Заходу) з розглянутими у загальних рисах раніше східною і західною лініями суспільно-історичної еволюції. В ній підкреслюється, що конкретні цивілізації мають співвідноситися з останніми лише у тенденції, оскільки виділені соціо-культурні моделі є лише ідеальними типами, яким конкретні історико-культурні реалії повністю відповідати не можуть, але через які вони мають бути глибше осягнутими.

У першому параграфі четвертої глави — *“Осьовий час і становлення основ східних і західних цивілізаційних структур. Феномен античності”* — проблема осьового часу розглядається на рівні окремих цивілізаційних осередків. При цьому відзначається, що феномени осьового часу (як стадійно обумовленого, закономірного явища) найповніше і найяскравіше розкриваються саме там, де ми спостерігаємо формування вторинних цивілізаційних структур на ґрунті попередніх ранньо-цивілізаційних структур при участі варварських етносів. Це повністю стосується всіх п'яти, виділених свого часу К. Ясперсом, осередків реалізації явищ осьового часу: Єгепіди, Палестини, Ірану, Індії та Китаю. Катастрофічність власної історії і актуального буття підсилює елемент особистісного світосприйняття, що індивідуалізує свідомість людей та ставить її віч-на-віч перед кінцевими питаннями і реаліями буття.

Під цим кутом зору аналізується проблема можливостей самореалізації творчих потенцій особи у різних цивілізаційних системах доби осьового часу і робиться висновок про те, що порівняно зі східними структурами античне суспільство надавало принципово більші і ширші можливості для самоствердження особистості у сфері зовнішнього, об'єктивованого, суспільно-економічного життя. Такий висновок обумовлює необхідність спеціального аналізу соціо-культурних трансформацій, що відбулися в Єгепіді на межі I—II тис. до н. е. і призвели до утворення давньогрецької основи унікальної Античної цивілізації як цивілізації власне західного типу. В цьому контексті розкриваються такі особливості античної думки,

як більший (порівняно з давньоіндійською та давньокитайською філософськими традиціями) раціоналізм та онтологічний індивідуалізм.

Той стадійно визначений етап у розвитку доіндустріальних суспільств, що характеризується переходом від ранньокласових відносин до так званих станово-класових або традиційних і визначається феноменом осьового часу, є органічно пов'язаним з виникненням феномену особи як творчої індивідуальності, що усвідомлює власну самоцінність через відчуття власної кінцевої сопричетності сакрально-трансцендентній першооснові буття. Це стає підґрунтям світових релігій, що формуються на тлі ідей осьового часу.

Але якщо за одних суспільно-історичних умов (західний шлях розвитку) більш-менш вільна самореалізація значної кількості осіб була можливою як у орієнтованих на зовнішній світ сферах діяльності (підприємництво, громадська активність тощо), так і через те, що М. Бердяєв називав трансцендуванням, то при інших (східний шлях розвитку) саморозкриття творчих потенцій людини могло здійснюватися саме в ракурсі антитези наявним реаліям суспільного буття, при яскраво виражених релігійно-містичних орієнтаціях з кінцевою метою реалізації (як актуалізації) глибинного зв'язку індивідуального духа з трансцендентним світовим Абсолютом у його персоніфікованій (Бог іудео-християнсько-мусульманської традиції) чи деперсоніфікованій (Дао, Брахма, Шунья) формах. Те, як саме це реалізовувалося, відбиває специфіку кожної традиційної цивілізаційної ойкумени. Далі розгляд окресленого кола питань здійснюється стосовно окремих цивілізаційних регіонів: Індії, Китаю тощо.

Другий параграф четвертої глави — *“Індія”* — присвячено аналізу умов формування специфічних соціо-культурних засад Індійсько-Південноазійської цивілізаційної системи. Підкреслюється значення того факту, що класична індійська цивілізація формується на руїнах давнішої в цьому регіоні Харапської цивілізації долини р. Інд при синтезі культурних надбань її нащадків з прийшлими із зони Євразійських степів скотарськими племенами індо-аріїв. Аналізується проблема співвідношення людини і станової (варнової потім кастової) системи у зв'язку із специфікою традиційної індійської культури.

Третій параграф четвертої глави — *“Китай”* — аналогічним чином присвячено аналізу генези базових засад Китайсько-Далекосхідної цивілізації, при формуванні якої, як і у випадку з Античною Грецією та Давньою Індією (тими цивілізаціями, де вперше виникає філософія), спостерігаємо синтез спадщини попередньої цивілізації (Шан-Інської долини р. Хуанхе) та варварів-загарбників (чжоусців).

Розглядається проблема місця людини в системі традиційного китайського суспільства з його державно-адміністративним апаратом.

Четвертий параграф четвертої глави — *“Близький та Середній Схід”* — присвячено розгляду соціо-культурного процесу в системі цивілізації Східносередземноморсько-Передньоазійського регіону. Духовні зрушення доби осьового часу тут очолили давні євреї та давні іранці, які дали світу перші пророцькі релігії — іудаїзм та зороастризм з такими базовими ідеями, як свобода вибору і моральна відповідальність людини перед Богом як особою. Далі розглядається формування соціо-культурної системи Мусульманської цивілізації та місце в ній індивіда. Робиться висновок про те, що традиційна соціо-культурна система ісламу, яка не вносила дух станової ізоляції (як індуїстська кастова) і не протиставляла освіченої, причетної до влади верстви населення всьому іншому народу (як китайська конфуціанська), сприяла максимальному залученню до виконання громадських завдань енергії самих різних людей, водночас надаючи (у вигляді суфізму) і можливість вести автономне духовне життя.

У п'ятому параграфі четвертої глави — *“Формування основ та загальна характеристика Західнохристиянського та Східнохристиянського світів Середньовіччя”* — розглядається проблема генезису двох споріднених, але далеко не ідентичних за своїми базовими інтуїціями християнських цивілізацій. Особлива увага приділяється різному розумінню місця особи у світобудові за латинсько-західнохристиянською та грецько-східнохристиянською традиціями.

Підкреслюється, що на відміну від східного християнства, західнохристиянська свідомість з межі Античності та Середньовіччя відзначалася такими властивостями, як персоналістичний індивідуалізм, драматичний історизм, раціоналізм (що передбачав і “ірраціональну решту” — кінцеве нерозуміння волі Бога), сприйняття емпіричної даності як повноцінної реальності, що потенційно відкривало шлях до утилітаризму та прагматизму, незалежність церкви від світської влади, схильність мислити і оцінювати у юридично-правничих категоріях тощо.

Далі показується, як саме у бюргерському середовищі західноєвропейських середньовічних міст ці фундаментальні засади західного світогляду розвиваються у специфічні новоевропейські форми, що незабаром виступають у двох відмінних традиціях: романсько-ренесансній та германсько-протестантській.

П'ята глава — *“Новоевропейська цивілізація та формування основ всесвітньої макроцивілізаційної системи”* — присвячена осмисленню світового цивілізаційного процесу другої половини тисячоліття, що минає. Він визначався тим, що Новоевропейська (незабаром трансформована у

Новоєвропейсько-Північноамериканську або Північноатлантичну цивілізація, що репрезентує західний шлях розвитку, виходить на принципово вищий, порівняно з іншими цивілізаціями, технологічний рівень, що, при наявності притаманних саме їй економічних, соціальних та культурних властивостей, обумовило її провідну роль у світі. Навколо Новоєвропейської цивілізації формується структура світової макроцивілізаційної системи, яка у цілому складається на початок ХХ ст.

У першому параграфі п'ятої глави — *“Західнохристиянський світ Середньовіччя та його трансформація у Новоєвропейську цивілізацію”* — з'ясовуються умови та механізм формування соціо-культурних підвалів цивілізації Заходу Нового часу. Особлива увага приділяється осмисленню унікального, порівняно з іншими соціо-культурними системами, значення відносин власності, які не лише виступають тут у своєму чистому вигляді, а й у певному відношенні визначають структуру буржуазного суспільства. З середини XVI до кінця XVIII ст. у найрозвинутіших країнах Заходу (Нідерланди, Англія та її північноамериканські колонії, Франція) власність, так би мовити, повстає проти абсолютистсько-бюрократичної влади і бере у свої руки державний апарат. Цьому соціально-політичному перевороту відповідав промисловий переворот та трансокеанська колоніальна експансія західних країн.

Другий параграф п'ятої глави — *“Новоєвропейська цивілізація та формування Макрохристиянського світу Нового часу”* — присвячено дослідженню утворенню та подальшої трансформації макроцивілізаційної системи християнських держав і народів у світовому масштабі. Центром інтеграції стає Новоєвропейсько-Північноамериканський блок країн, які значно випередили в економічному та технологічному відношенні інші. Він залучає до своєї макросистеми Латиноамериканський та Східноєвропейсько-Євразійський регіони, які стають аграрно-сировинними додатками першого. Внаслідок цього створюється макроцивілізаційна система, яку умовно можемо називати Макрохристиянським світом.

При цьому тенденції розвитку соціально-економічних відносин у провідних країнах Заходу та двох периферійних щодо нього регіонах були у певному відношенні протилежними. У першому випадку спостерігаємо реалізацію принципу свободної праці, тоді як у другому — труд стає все менше вільним і масовими виявляються такі форми експлуатації, як кріпацтво, плантаційне рабство та пеонат, що лише блокують і гальмують розвиток особистості. Це поєднується з тим, що як Східноєвропейсько-Євразійський, так і Латиноамериканський регіони, не пройшовши гуманістично-реформаційно-просвітницького досвіду персоналізації

людини, не забезпечили собі необхідного підґрунтя для розвитку відповідно до західної ліберальної моделі у XIX—XX ст.

Третій параграф п'ятої глави — *“Новоєвропейські нації та етнічний процес у Макрохристиянському світі”* — присвячено аналізу загальних тенденцій етнічного розвитку в межах Макрохристиянського світу у Новий час. Як і у попередньому параграфі, зроблено висновок про високу міру подібності таких тенденцій у Латиноамериканському та Східноєвропейсько-Євразійському регіонах. Вони далеко на співпадають з тим, як етнічний процес — формування та розвиток новоєвропейських націй — реалізовувався в розвинутих країнах Заходу. Якщо в останньому випадку нації формувалися у відповідності до розглянутої раніше загальнотеоретичної схеми, тобто на основі сталого соціального організму як сконсолідованої держави (Англія, Франція, Нідерланди), то навіть в Центральній та Південній Європі (Німеччина, Італія), не кажучи вже про Східну Європу та Латинську Америку, нації консолідувалися при вирішальній ролі суб'єктивного, культурно-ідеологічного фактору, часто-густо всупереч наявним політичним кордонам, системам економічних та політичних зв'язків. Такі нації можна вважати остаточно сформованими лише із здобуттям ними власних соціальних організмів у вигляді незалежних держав. Під цим кутом зору подається загальна характеристика тенденцій етнічного розвитку також в країнах Латинської Америки і Тропічної Африки.

У четвертому параграфі п'ятої глави — *“Макрохристиянський світ та традиційні цивілізації Сходу доби західної колоніальної експансії. Виникнення світової цивілізаційної суперсистеми”* — розглядається природа взаємин буржуазно-індустріального Заходу з великими цивілізаційними ойкуменами Сходу, які втягувалися у світову надцивілізаційну систему протягом XVIII—XIX ст. Внаслідок цього та за умов колоніального підкорення Африки до початку XX ст. всесвітня макроцивілізація в цілому склалася, маючи, так би мовити, трирівневу структуру. Її пануючим центром був Західноєвропейсько-Північноамериканський світ, його ближню периферію складала Східноєвропейсько-Євразійський та Латиноамериканський регіони, споріднені з ним в релігійно-культурному відношенні, та підкорена Африка, а віддалену периферію — традиційні цивілізації Сходу, які опинилися у стані глибокої кризи, продуктивний вихід з якої знайшла серед них лише Японія.

Ледве склавшись, така система відразу продемонструвала свою хиткість. Розколотий на два блоки ворогуючих держав Захід втягнув людство у Першу світову війну, з якою були пов'язані революція і прихід до влади в Росії більшовиків, встановлення фашистських диктатур в Італії

та Німеччині, а відтак і Друга світова війна, перемога комуністів в Китаї, протистояння систем у вигляді “холодної війни” і подальший крах СРСР, внаслідок чого світ з біполярного перетворився на поліцентричний, хай і при тимчасовій гегемонії Заходу. В цьому контексті цивілізаційний процес у ХХ ст. можна розглядати як пошуки людством форми співжиття у планетарному масштабі за умов поступової інтеграції раніше самодостатніх цивілізацій у всесвітню макроцивілізаційну систему. В межах останньої цивілізаційна ідентичність не лише не зникає, а навіть у певному відношенні посилюється.

У **в и с н о в к а х** зроблено підсумки проведеного дослідження і сформульовано основні напрямки подальшої роботи у плані розробки загальної концепції цивілізаційного розвитку людства.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях автора:

Монографії:

1. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — К.: Наук. думка, 1989. — 289 с.
2. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К.: Фенікс, 1994. — 400 с.
3. Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. — К.: Наук. думка, 1988. — 206 с.
4. Храмов Ю., Руда С., Павленко Ю., Кучмаренко В. Рання історія Академії наук України. — К.: Манускрипт, 1993. — 248 с.
5. Павленко Ю. В., Храмов Ю. О. Українська державність: 1917—1919 рр. — К.: Манускрипт, 1995. — 262 с.

Статті та розділи у колективних монографіях

6. Павленко Ю. В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов (логико-методологический анализ проблемы)// Исследование социально-исторических проблем в археологии. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 72—85.
7. Павленко Ю. В. Зародження філософії// Філософська та соціологічна думка. — 1989. — № 11. — С. 54 — 65.
8. Павленко Ю. В. Теоретико-методологічні основи вивчення ранньокласових суспільств за археологічними даними// Археологія. — 1989. — № 1. — С. 19—29.

9. Павленко Ю. В. Арнольд Джозеф Тойнби. К 100-летию со дня рождения// Юбилей науки — 1989. — К.: Наук. думка, 1990. — С. 439—459.

10. Павленко Ю. В. Шляхи розвитку первісного суспільства// Археологія.— 1990. — № 2. — С. 3—14.

11. Павленко Ю. В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан// Археологія. — 1990. — № 4. — С. 125—136.

12. Павленко Ю. В. Класообразование: становление и модели развития раннеклассовых обществ// Архаическое общество: узловыe проблемы социологии развития. — М.: Рос, 1991. — С. 217—260.

13. Павленко Ю. В. Поховальний ритуал і проблеми дослідження макроетнічних спільностей// Поховальний обряд давнього населення України. — К.: НМКВО, 1991. — С. 5—18.

14. Павленко Ю. В. Ранні етапи історичної взаємодії суспільства та природного середовища//Екологія і культура. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 72—94.

15. Павленко Ю. В. Стадии общественного развития и проблема осевого времени// Теоретические проблемы исторического исследования. — К.: МОКПГИКС, 1992. — С. 4—13.

16. Павленко Ю. В. Класообразование у кочевников// Маргулановские чтения. — 1990. — М.: Наука, 1992. — С. 33—39.

17. Павленко Ю. В. На шляху до формування ранніх цивілізацій на Україні та суміжних територіях// Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. — К.: Вища школа, 1993. — С. 3—32.

18. Павленко Ю. В. Человек и власть на Востоке // Феномен восточного деспотизма. — М.: Наука, 1993. — С. 26—61.

19. Павленко Ю. В. Сутність та стадіальні типи міських центрів докапіталістичних суспільств// Теорія та практика археологічних досліджень.— К.: Наук. думка, 1994. — С. 55—73.

20. Павленко Ю. В. Україна та сучасні цивілізації // Політична думка. — 1994. — № 3. — С. 72—73.

21. Павленко Ю. В. Політична влада і власність // Посткомуністичний світ. — К.: Пресс-реліз, 1994. — С. 13—14.

22. Павленко Ю. В. Східна Європа, Україна та сучасні цивілізації // Політологія посткомунізму. — К.: Політ. думка, 1995. — С. 265—268.

23. Павленко Ю. В. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // Сучасність. — 1996. — № 5. — С. 117—125.

Тези доповідей і виступів

24. Павленко Ю. В. О стадияльном соотношении этапов социально-экономического, этнического и духовного развития докапиталистических обществ // Духовная культура древнего населения Украины.— Тез. докл. — К.: 1989. — С. 33—35.

25. Павленко Ю. В. Типы исторического взаимодействия общества и природной среды // Экология и культура. Ч. II. — Тез. докл. — Луцк: 1989. — С. 41—44.

26. Павленко Ю. В. Историческая эволюция форм и функций организации общественной власти и управления // Организация и управление. — Тез. докл. — Ч. IV. — Минск: 1989. — С. 31—35.

27. Павленко Ю. В. Критерии периодизации исторического процесса // X всесоюзная конференция по логике, методологии и философии науки. Тез. докл. — Секц. 8—10. — Минск: 1990. — С. 121—122.

28. Павленко Ю. В. Формування та розвиток етнічних спільностей // Етнічна свідомість — національна культура. — Тез. допов. — К.: 1991. — С. 135—138.

29. Павленко Ю. В. Екологічні аспекти поліваріантності історичного розвитку доіндустріальних суспільств // Природа, людина, етнос. Ч. II. — Тез. допов.— Луцьк: 1992. — С. 16—18.

30. Павленко Ю. В. Временной аспект проблемы освобождения — спасения в культурах осевого времени // Пространство и время в архаических культурах. — Матер. колоков. — М.: 1992. — С. 15—18.

31. Павленко Ю. В. Етнічний розвиток Київської Русі: загальна схема // Освіта і культура XI ст. Діяльність Ярослава Мудрого і сучасність. — Тез. допов. — К.: 1996. — С. 30—31.

Pavlenko U. V. Methodological foundation of the civilization process theory.

Dissertation to the degree of the Doctor of Science (philosophy) on the speciality 09.00.03 – social philosophy and philosophy of history. The Institute of Philosophy of the Ukraine National Academy of Sciences, Kiev, 1996.

The main ideas of the dissertation are reflected in 31 scientific works. It is proved that understanding of historical development of making presupposes synthesis of following paradigms: the stage paradigm, the multilineal paradigm, the paradigm of civilization discreteness. As main moments of the socio-cultural process the following may be pointed out: the transition of the productive economics, the appearance of tribal bodies, the birth of civilization, axis time and the global transformation of mankind during the last centuries. Two general ways of mankind's development are recognized – eastern and western. Particular civilizations are considered in the context of correlations between stage characteristics and specification of the ways of development. One of them, namely Western civilization, was able to make a leap, followed by establishing of macrocivilization system of modern mankind.

Павленко Ю. В. Методологические основания теории цивилизационного процесса.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 — социальная философия и философия истории. Институт философии НАН Украины, Киев, 1996.

Главные положения диссертации отражены в 31 научной работе. Установлено, что осмысление исторического развития человечества предполагает синтез парадигм стадиальности, полилинейности и цивилизационной дискретности. В качестве узловых моментов социокультурного процесса определяются: переход к производящему хозяйству, появление племенных органов, возникновение цивилизации, осевое время и глобальная трансформация человечества последних столетий. Основными путями развития человечества признаются восточный и западный. В контексте соотношения стадиальных характеристик со спецификой путей развития рассматриваются отдельные цивилизации, одной из которых, Западной, удалось совершить скачок, приведший к образованию макроцивилизационной системы современного человечества.

Ключові слова:

цивілізація, стадія розвитку, шлях розвитку, осевий час, первісне суспільство, традиційне суспільство, індустріальне суспільство.

Підписано до друку 24.06.96. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний. Друк
офсетний. Умовн.-друк. арк. 1,86. Обл.-вид. арк. 2,0. Тир. 100. Зам. 6—194.

Вид-во «Фенікс», 252032, Київ-32, вул. Жилинська, 87/30.
Свідоцтво № 319 МП/085 від 08.04.91.

43830

AB 35.337